

A kutatás terei | A szent és a profán

A kulturális antropológiában, ahogyan számos más társadalomtudományban is, a közösségek vizsgálatakor a kutatás tereinek vizsgálata is előtérbe kerül. Egy csoport kulturális jelenségeinek megértéséhez a belső- és külső tényezők megértése egyaránt szükséges, és sokszor ez a kettő szorosan össze is kapcsolódik. A környezet meghatározza a benne élők mindennapjait, a közösség terei és annak térhasználati módjai a helyi kultúra mintáit közvetítik, melyek a közösséget meghatározó rendszer részeit képezik. Az emberek közötti kapcsolatok, események vagy a konkrét értelemben vett épített környezet kijelölheti ezeket a tereket, melyek a közösség tagjai számára különböző jelentéssel bírhatnak. Ezt a jelentésbeli különbséget a szent és a profán dichotómiájával is érzékelhetjük.

Mircea Eliade *A szent és a profán* című művében a vallásos ember tér-tapasztalásából indul ki. „A vallásos ember számára a tér nem homogén. Törések és szakadások találhatók benne; olyan részeket tartalmaz, amelyek minőségileg különböznek a többitől... Létezik tehát egyfajta szent, vagyis „erővel feltöltött”, jelentőség-teli tér, és léteznek más, nem szent terek...” (Eliade 1996:15) Véleménye szerint a hívő ember tájékozódásának egy szilárd pont a feltétele, melyet az általa kijelölt szent tér/terek határoznak meg. Ezzel ellentétben a profán ember számára a tér teljesen homogén, nem szakad különböző egységekre, ezáltal lehetetlenné válik számára az *igazi* tájékozódás (Eliade 1996). Azonban leszögezi, hogy a profán térérzékelés sem mentes teljesen a „szent terektől”, egy nem vallásos ember számára is létezhetnek olyan terek, melyek jelentőséggel bírnak, például az otthon vagy az első randevú helyszíne.

A következőkben egy általam hozott példán keresztül szeretném érzékeltetni a profán és a szent tér közötti különbségeket. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy egy vallásos közösség számára – esetemben pravoszláv hívők – hogyan jelenik meg a szent tér, s miként határolódik el a tér többi részétől.

Röviden a terepről

A témához kapcsolódóan egy korábbi néprajzi gyűjtésemet hoznám fel, melyben a Sztaravoda forrás búcsújával és egy búcsújárási szokáskörrel foglalkoztam. A Sztaravoda forrás Szentendre közelében található, az Izbégtől keletre eső erdőben, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum határában. Megközelítése autóval, kerékpárral, gyalog, egyaránt lehetséges, célszerű azonban a múzeum területéről bemenni, majd azon belül a skanzeni kisvasúttal megközelíteni. A forrás „kegyhelyé” alakulását az őt körülvevő legenda segítette elő, nevét, Csarnojevics Arzén pátriárkáról kapta, aki az 1690-es szerb nagy bevándorlás vezetője volt, ebből adódóan a magyarországi szerbek még nagyobb tiszteletet tulajdonítanak a helynek. A búcsú különlegessége az, hogy minden évben augusztus utolsó vasárnapján tartják, a szentendrei Belgrád-székesegyház (Saborna-templom) búcsújához kötve, melynek Nagyboldogasszony a védőszentje, ám a köztudatban mégsem ehhez az ünnephez kapcsolják, hanem úgy tekintenek rá, mint egy különálló búcsúra, a Sztaravoda forrás búcsújára.

A terep kiválasztását nagyban befolyásolta, hogy a kegyhely a Magyarországon élő szerb-ortodox (pravoszláv) lakosságnak az egyik kedvelt búcsújáró helye, ahol már gyerekként is többször megfordultam.

A terepmunka során a kutatás terét a kutató maga is meghatározza. Egy közösségen belül létezhetnek olyan terek, melyek nem mindenki számára érhetőek el azonos módon. Esetemben a kutatást nagymértékben megkönnyítette, hogy a hazai szerb-ortodox hívők körébe tartozom, a nyelvi korlátok nélkül és a közösség tagjaként a szokás olyan formai és tartalmi egységeit is meg tudtam vizsgálni, melyek egy kívülálló számára valószínűleg nem lettek volna elérhetőek. Az interjúk készítésénél a szerb nyelv ismerete jelentette a legnagyobb segítséget, különösen az idősebb generációval való interjúzás során, akik még sokszor tartózkodóbbak, ha magyarul kell beszélniük. Ennek hátterében az is áll, hogy több olyan szerb fogalmat, ami a magyar nyelvben nem, vagy eltérő tartalommal létezik, csak az anyanyelvükön tudnak megfogalmazni. A fogalmakat tekintve, szintén könnyebbséget jelentett az ortodoxiában való jártasságom is, hiszen a gyűjtés során számos olyan információ elhangzott, melyek egy nem pravoszláv hívő számára nem lettek volna teljesen érthetőek. A térhasználatot illetően ilyenek voltak például a liturgikus eszközök vagy a vallásos cselekvések elnevezései melyek magát a szent teret vagy annak részeit jelölték ki.

A szent és a profán tér

Mircea Eliadehoz hasonlóan a teret én is a tapasztalás alapján különböztettem meg egymástól. Az érdekelt, hogy miként tapasztalhatja a teret egy nem vallásos ember és miként egy hazai szerb-ortodox hívő. A térnek a szakrális/szent, illetve a hétköznapi/profán jellegét a magyarországi pravoszláv közösség és az azon kívül eső emberek térlátásán keresztül próbáltam szemléltetni; a váratlanul odatévedő turistával, kirándulókkal vagy olyan emberrel, aki nincs tudatában a hely jelentőségével. Például egy Skanzenben kiránduló ember számára ez a hely, egy szép természeti értékekkel megáldott tájban is kimerülhet, vagy a kék-túrán haladó gyalogos számára lehet akár az egyik pihenőjének az állomása. Szintén ezt a profán jelleget példázzák a forrásról szóló internetes adatok is. Ha beírjuk az online keresőbe a forrás nevét, akkor az első találatok között olyan turista-honlapok fognak megjelenni, mint pl. a www.geocaching.hu.¹

Mivel a kutatásom a pravoszláv közösség búcsújárási szokására irányult, azon belül is annak vallásos jellegére, a térhasználatot illetően a szent tér tapasztalása került előtérbe. A dolgozat további részében tehát a búcsú helyszínét, mint szent teret, illetve annak kisebb részeit szeretném majd bemutatni. Ahogyan azt már a fentiekben is idéztem: „A vallásos ember számára a tér nem homogén... olyan részeket tartalmaz, melyek minőségileg különböznek a többitől.” (Eliade 1996:15). Egy szerb-ortodox hívő esetében, a Sztaravoda forrás is ilyen nem homogén térként jelenik meg. A kegyhely „szent” jellege magát a tájat is szakralizálja. A hívők számára a forrás és az azt körülvevő tér, azaz a búcsú helyszíne kiemelkedik a környezetben. A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy ennek a szent térnek milyen részei vannak, és azokat hogyan tapasztalja meg a búcsújáró közösség.

Kívülről befelé haladva akár egy hierarchikus sorrendet is felállíthatunk a terep színhelyei között. Az első rész a forrás előtti tisztáshoz vezető út lehetne, mely még nem hordozza magában azt az erős szent jelleget, mint maga a forrás, ám a szerb-ortodox

¹ A geocaching az Egyesült Államokból kiindult szabadidős tevékenység, természetbarát hobbi, melyet Magyarországon hivatalosan a Magyar Geocaching Közhasznú Egyesület (MGKE) képvisel. Lényege, hogy egy jól lezárt ládikát a vállalkozó kedvű játékos elrejt egy általa kiszemelt, valamilyen szempont szerint megismerésre, felfedezésre érdemesnek ítélt helyen, és egy erre alkalmas GPS készülékkel a megfelelő módon rögzíti a rejtékhely (ez a "cache") pontos koordinátáit. Ezeket az adatokat feltölti a geocaching.hu oldalra, majd más játékosok letöltik azokat GPS készülékükre, és megkeresik a rejtékhelyet.

hívő számára, már más jelentéssel bír, jelképezhet egyfajta *küszöböt* a profán világ és a szent világ között. A tisztáshoz vezető út egy hídon visz keresztül, szimbolikusan tehát, maga a híd lehet az átjáró e két világ között.

A küszöb, mint térelválasztó, számos kutató munkájában megjelenik. Pócs Éva a *Tér és idő a néphitben*² című munkájában a magyar néphit tér- és időszerkezetét a hozzákapcsolódó hiedelmek tekintetében vizsgálta. A küszöböt úgy definiálta, mint két térfél határát jelentő részt, melyhez számos elhárító rítus kapcsolódhat. A szövegben említett példák szerint: előfordul, hogy rontást elhárító tárgyakat helyeznek az ajtó küszöbére, vagy Luca-napon a templom küszöbe szimbolizálja azt a mágikus teret, ahonnan a Lucaszékről felismerhető a boszorkány (Pócs 2005). A küszöb fogalmával Eliade is foglalkozott, művében a profán és a szakrális világból is hoz példákat. A templom küszöbére úgy tekint, mint egy választóvonalra, egy határra mely a két világot (profánt és a szentet) elválasztja egymástól. Egy paradox hely, melyen a két világ találkozik, és ahol létrejöhet az átmenet a profán világból a szakrális világba. Ehhez hasonló rituális funkcióját említi a küszöbnek a profán világból hozott példájával, amikor a lakóhely bejáratát említi. Számos kultúrából ismerünk olyan rítusokat, melyek a küszöb átlépéséhez kapcsolódhatnak: „... meghajolnak előtte, vagy a földre vetik magukat, jámboran megérintik kezükkel stb.” (Eliade 1996:19).

Befelé haladva a térben, a köztés rész következik, a forrás előtti tisztás, mely még nem bír akkora jelentőséggel, mint maga a kegyhely, ám már a szentségi táj részét képezi. A búcsú napján itt folynak a profán jellegű cselekvések, melyekre majd a későbbiekben részletesebben is ki fogok térni.

A harmadik és egyben legszentebb hely, maga a forrás melyet egy fölé épített kőoromzat is jelöl. A három rész közül ez emelkedik ki a legjobban, itt található az a kút ahonnan a szentelt víz folyik. A búcsújárók számára a szentségi tájon belül ez a leglényegesebb rész. „A hívő ember a saját vallása által meghatározott *mentális térkép* szerint tájékozódik.” (Bartha 2006:26) Eddigi gyűjtéseim alapján azt a következtetést vontam le, hogy a Sztaravoda forráshoz érkező hívők, a teret a vallásos cselekedet alapján osztják fel, és a fentiekben említett hierarchikus rend – a tér kisebb részei között – is e szerint épül fel. Azt, hogy melyiket tartják a legszentebb térnek a használattal van összefüggésben. A közösség mentális térképe, a búcsú napján még jobban kirajzolódik előttünk, ekkor a vallásos cselekedetek száma is megnövekszik.

² <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/pocs.html>

Az idő szakralizációja – Sztaravoda búcsú napja

Egy helyszínt nem csak egy szent jelleggel felruházott tárgy vagy vallásos célú építmény szentelhet fel, hanem az idő, egy esemény is. A Sztaravoda forrás esetében, a búcsú, az ünnep, az, ami plusz jelentéstartalommal ruházza fel a helyet. A hívők ilyenkor más módon használják a teret, mint a hétköznapokban.

A hármasság egysége a búcsú ideje alatt is megfigyelhető. A legkevésbé szent tér ismét a híd és a tisztás előtti rész, ahol a búcsú napján általában az autók parkolnak. Az eggyel beljebb lévő helyszín a tisztás, aminek még nincs akkora jelentősége, mivel a szakrális cselekvéseket nem itt végzik, sőt általában ez az a rész ahol a búcsú profán része zajlik.

„És akkor a vecsernye után megint egy kis zene, megint egy kis éneklés... ha van egy harmonika, vagy mit tudjam én, egy brácsa... valami, ami adja az ütemet a tánchoz... és akkor az megy. De a harmonika, az egy egész zenekar, ha van kontra és minden, minden az énekléshez. No és az, amikor hallatszik az erdőben az ének... hát tudod milyen szép az?”³

Ha a kegyhely egész területét vesszük figyelembe, ez a rész is többlettartalommal bír a búcsú napján, hiszen az ünnephez tartoznak ezek a profán cselekmények is, más napon vagy időben nem találkozhatunk ezzel, csak ebben az időszakban. Ezt támasztja alá kulcs-adatközlőmtől, Kicsin Radivoj bácsitól vett interjú részlet is, az a zene, énekszó, mely ilyenkor erdőben hallatszik, azért is különleges, mert csak a búcsú ideje alatt hallható.

Az ünnep napján a forrás mellett, a tőle pár méterre lévő kereszt és a délutáni istentiszteletre (vecsernye) felállított oltár jelképezi a legszentebb teret. Az oltárt a forrás melletti vörös-márványból készült kereszt előtt állítják fel.⁴ Minden évben még az istentiszteletet megelőzően egy virágokból font koszorút tesznek a keresztre. *„Amikor ott van a vecsernye, akkor szép koszorút tesznek rá, virágból készül. Szegfűből... minél vegyesebb...olyan mezei, inkább olyanok, mint a mezőn, és akkor azt úgy összegyűjtik és*

³ Interjú Kicsin Radivojjal 2014.04.22-én. Eredeti szöveg: „Posle večernje ona opet svirka i pevanje. Ako ima neka harmonika ili šta ja znam neki brač... samo što daje ritam za-za igru...onda to to ide. A harmonika to je jedan ceo orkestar...to ima ikontra i sve...sve za pevanje. Al to, kad se čuje da je u šumu se peva...znaš kako je lepo to ovaj? „

⁴ A keresztet 1810-ben emelte a helyi ortodox hitközség, majd az 1899-es esztendőben felújította. Az alján a következő feliratot olvashatjuk: "Сей крест водрузи благочестиво Восточнија цркве славеносербскоје обчество свјатоандрејскоје дне 29. августа 1810-ог љета." Rögtön ez alatt "Обновљен 1899. год." Ami a fordításban annyit jelent: „Ezt a keresztet emelte az Egyesült Görög-keleti Szerb Szentendrei Hitközség 1810. évi augusztus hó 29. napján. Felújítva 1899. évben.

ügy.”⁵A kereszt feldíszítése, azaz maga a cselekvés is szakralizálhatja a környezetet: azzal, hogy feldíszítik, azt jelzik a hívők, hogy számukra ez a kereszt valami többlet-jelentőséggel bír, az ünnep alkalmával még szebbé, díszesebbé akarják tenni, ami utal egyrészt a kereszt tiszteletére, másrészt „szent” tulajdonságának megerősítését is szolgálja.

A környezetet díszítő illetve előkészítő cselekvések mellett fontos megemlítenünk magának az istentiszteletnek a cselekményét, az időt, amikor a vecsernye zajlik. Ilyenkor a teret úgy használják, mintha templombelső lenne. Az oltár a következőképpen néz ki: a kereszt elé egy fehér terítővel leborított asztalt tesznek, melyen egy vagy két gyertya áll, középen az imakönyv, a lelkész keresztje, a szenteltvíztartó edény és a bazsalikomcsokor található, amivel a pap az istentisztelet végén megáldja az ott lévőket, ezek mellett fontos kellék még a kadionica, azaz a füstölő.

A Sztaravoda búcsú esetében a profán és a szent tér nem különül el olyan látványosan, mint mondjuk egy templomi búcsúnál. Itt nincsenek zárt falak és az ortodox templomok berendezéséhez viszonyítva az oltár, illetve férfi és a női templomrész a konkrét értelemben vett térben nem jelenik meg. Ennek ellenére az istentisztelet megkezdésekor a hívők még is ahhoz hasonlóan helyezkednek el, ahogyan a templomban szoktak. „Az egyik papfeleség, és a másik papfeleség, ugyanúgy...”⁶ A pap és a diakónusok az asztal, azaz a szimbolikus oltár előtt állnak, tőlük nem messzire a Javor férfikórus, akik a kántor szerepét töltik be, majd őket követik a férfiak, mögöttük pedig a nők és a gyerekek.

Az ortodox egyház gazdag liturgikus gesztusokban, melyeket a hit megnyilvánulásának, nem nyelvi alapformáinak tartanak. Az istentisztelet alatt a búcsú résztvevői a katolikus hívőkhöz képest például sokkal többet vetnek keresztet. Ez annak a jele, hogy az ember mások előtt megvallja hitét és bensőségesen vesz részt az imában. (Ohme 2001) Az istentisztelet szintén látványos elemei közé tartozik, amikor a vecsernye végén a pap a szenteltvízbe mártott bazsalikomcsokorral a négy égtáj felé

⁵ Interjú Kicsin Radivojjal 2014.04.22-én. Eredeti szöveg: „I kad imamo tamo večernje, onda lep venac se mete uz to, od cveće se pravi. Od karanfila...i ovi što mešano cveće, kao, kao prirodno, da više cveće kao u prirodu, to je sakupljano tako.”

⁶ Interjú Kicsin Radivojjal 2014.04.22-én. Eredeti szöveg: „Popadija jedna, i popadija druga i isto...” – Megjegyzés: a hazai szerb közösségekben a papok feleségeinek kijelölt helye van a templomban, éppen ezért tartottam érdekesnek, hogy a búcsú esetében is ugyanaz az elhelyezkedés figyelhető meg a hívők részéről, mint a templomban.

kereszt alakban megszenteli a helyet és a hívőket, majd a prédikáció végén ezzel a csokorral áldja meg a közösség tagjait.

Véleményem szerint, a liturgikus gesztusrendszer részét képezik az ünnepi imádságok is. Radivoj bácsi, aki a már korábban említett Javor kórus tagja is, így fogalmazott: „A kórus, amit énekel, azt csak a vecsernyéhez, azt amit a templomban is szokás...ugyan azt. A tropáronok is ugyan azok, a vecsernyét nem lehet másképpen, más tropáronnal, csak ami az.”⁷ Az idézett interjúrészlet is azt támasztja alá, hogy a hívők számára ez a tér az istentisztelet tereként funkcionál, ebből adódóan ugyanazok a szabályszerűségek vonatkoznak a búcsújárókra a Sztaravoda forrás e részén, mint akár templomban.

Az imént leírt liturgikus cselekvések is azt példázzák, hogy az szerb-ortodox hívők számára a forrás térhasználata eltér a többi emberétől, az istentisztelet és a közben lévő cselekmények azt bizonyítják, hogy számukra abban a térben és időben a Sztaravoda más környezetként jelenik meg, elkülönül a tér más részeitől, és kiemelkedik közülük. Ahogyan arra már korábban is utaltam, a búcsújáró közösség térérzékelése a cselekményekkel van összefüggésben. Ha a búcsú időpontját vesszük figyelembe, láthatjuk, hogy a legszentebb tér a körül koncentrálódik, ahol az istentisztelet zajlik, mivel ez az a rész a térben, ahol a legtöbb szakrális cselekmény történik.

A búcsú profán terei közé azokat a helyszíneket sorolhatjuk, ahol az istentisztelet előtt és után "profán jellegű" cselekményeket végeznek a hívők, ez alatt az első két rész (a köztes tér és a küszöb) területét értem. A forrás körüli tisztáson már reggel felállítják a sátrakat, kiteszik az asztalokat és a székeket, felteszik a bográcsot, majd a vecsernye után ezen a helyen mulatnak, táncolnak a hívők. Ez esetben is azt láthatjuk, hogy kettősség jellemzi a Sztaravoda búcsút, a profán és a szent tér szinte egymáshoz kapcsolva jelenik meg, mégis érezhető a különbség a kettő között. A forrás és az istentisztelet terén sosem történik profán cselekmény, a tánc tér nem hajol át a szent térbe, a búcsújáró közösség tagjai nem verik fel a sátraikat, nem telepsznek le a közvetlen közelében.

⁷ Interjú Kicsin Radivojjal 2014.04.22-én. Eredeti szöveg: „Hor ono što poji tamo za večernje, to obično kao u crvi, isto to je... I tropari su isto to, za večernje nemož drugčije, drugi tropar samo ono što.”

Összegzés

Az eddigiekben azt próbáltam bemutatni, hogy a térhasználatnak milyen módjai lehetnek egy vallásos ember számára, illetve, hogy az idő (ünnepek) és a vallásos cselekmények milyen módon szakralizálhatják a teret, hogyan változtatják meg a tér minőségét. Láthattuk, hogy a hazai pravoszláv közösség számára hogyan oszlik el a Sztaravoda forrás tere *szent* és *profán* részre, és hogy a búcsú napján e két tér még jobban körülhatárolhatóvá válik az ott történő cselekményeknek köszönhetően. A fentiekben említett hierarchikus rend – a tér részei között – is a térhasználat elve alapján teremődik meg, a hívők a szerint különböztetik meg egymástól a tér legszentebb magját a hozzá vezető úttól, hogy milyen cselekvéseket, legyen az vallásos vagy profán, végeznek az adott helyen.

Ahogy az a szöveg elején is említettem, egy korábbi néprajzi kutatásom adta jelen tanulmányom alapját. Az akkori gyűjtésem elsősorban a búcsújáráshoz kapcsolódó szokáskörre irányult és csak résztémaként foglalkoztam a forrás szent és profán terével, ám ahogyan azt az eddigiekben is próbáltam bemutatni, a témának ebből az irányból való megközelítése is számos újabb értelmezési lehetőségeket rejthet magában.

Felhasznált irodalom

1. Bartha Elek (2006): Vallási terek szellemi öröksége. HEFOP tananyagfejlesztési program. Debrecen Online:
<http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Neprajz/112Bartha/Bartha%20Elek.pdf>
2. Mircea, Eliade (1999): A szent és a profán. Európa Könyvkiadó, Budapest
3. Ohme, Heinz (2001): Az ortodox istentisztelet. A szentségek. In: Reinhard Thöle (főszerk). Bevezetés az ortodoxia világába, Kálvin Kiadó, Budapest, 39-88.
4. Pócs Éva (2005): Tér és idő a néphitben. In: Ponticulus Hungaricus XI. 11.
Online: <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/pocs.html>

Adatközlők

1. Kulcs-adatközlőm: Kicsin Radivoj bácsi (80 éves) – szentendrei lakos
2. Továbbiak: Dujmov Deján (19 éves) – budapesti lakos

(A többi adatközlőm adatait, kérésüket figyelembe véve nem tenném nyilvánossá.)